

ЗА ДИНАМИКАТА В СИСТЕМАТА НА ПРАГМАТИЧНИТЕ ЧАСТИЦИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Йовка Тишева

Обект на анализ в настоящата статия е употребата на частицата нали в българския език. Тази лексема участва в израждането на формалната структура на изречението като маркер на илокутивната сила, и по-точно на въпросителността. В по-особени контексти обаче тази частица не се реализира като маркер на равнището на изречението, а като прагматичен маркер. Тя служи като сигнал, който насочва слушателя при интерпретирането на изказването, съдържащо нали.

This paper discusses the role of Bulgarian particle нали used in different contexts. As part of formal structure of the sentence this particle marks the illocutionary force of the sentence – interrogativity. In certain structures нали may lose its interrogativity features and function only as a pragmatic marker. It provides instruction to the addressee on how the sentence to which нали is attached is to be interpreted.

Описанията на българската разговорна реч са едно от най-динамично развиващите се направления в изследванията на българския език в последните години. Интересът към взаимодействието между езиковите и неезиковите страни на реалното “живо” общуване получи своето теоретично основание в полето на лингвистичната прагматика. Една от нейните основни цели е изследването на “извършващата се в речта актуализация на пропозицията, в резултат на която се формира изказване, което да изпълни определени комуникативни функции в речевия акт” (Ницолова 1984: 35). Самостоятелен обект на научен интерес са системите от знакове, за които прагматичните признаци са основни, структуроопределящи. Като такава относително оформена система могат да се представят прагматичните частици.

В българските граматики от гледна точка на формалните им особености частиците се дефинират като неизменяеми части на речта. Поради факта, че те нямат свое референциално значение и служат само за означаване на определени отношения между самостоятелните думи частиците се характеризират и като служебни думи. Според функцията, която изпълняват на равнището на словообразуването, формообразуването или пък при изразяване на значения, свързани с категориите модалност, емоционалност, комуникативна цел, се оформят съответните групи частици. Така частиците могат да се дефинират като “... неизменяеми лексикални единици, които нямат определена морфологична структура, тъй като произходът им е разнороден. Частиците принадлежат към категорията на служебните думи и се характеризират със семантична и функционална несамостоятелност. Те не могат да бъдат употребявани като самостоятелна част на изречението.” (ГСБКЕ 1983: 476)

Прагматичните частици споделят тези най-общии особености на думите.

включени в класа на частиците в българския език: те са неизменяеми думи, които нямат определен референт в извънезиковата действителност. Те са неизменяеми по форма, а включването им в структурата на изречението най-ясно кореспондира с комуникативните намерения на говорещия, отразява отношенията между участниците в речевия акт. Ето защо по-важно за дефиницията на прагматичните частици се оказва това, че те са специализирани средства за изразяване на отношението на говорещия към определени фактори на речевия акт и на речевата ситуация.

Много често в англоезичните изследвания най-голямо внимание се обръща на факта, че прагматичните частици не влизат в структурата на изречението. Образно казано, те са онези малко думи или фрази, които остават след синтактичния анализ на всички други думи в изречението. Подобна характеристика на части от изречението в изследванията на българския език дава още Й. Пенчев в своята книга за въвеждащите думи и изрази. Те са части от изречението, които не се свързват с останалите чрез никоя от познатите синтактични връзки съгласуване, прилагане, управление; не образуват групи или словосъчетания в структурата на изречението. Отстраняването им не води до нарушаване на смисъла (вж. Пенчев 1966: 16-17). Макар че прагматичните частици функционално са доста близки до въвеждащите елементи, те не са включени като елемент от системата на въвеждащите и вметнатите думи и изрази. По-детайлно проучване на двете групи показва сходство и в словоредните им особености.

Въвеждащите елементи се разполагат в началото на изказването, за да покажат най-общо връзката му с предходния контекст. Прагматичните частици също имат "предпочитания" към словоредата – те също най-често са в началото на изказването, където се разполагат елементи, показващи връзките между участниците в речевия акт или между отделните реплики в него. Прагматичните частици обаче могат да бъдат и в края на изказването – за да покажат връзката между отделните изказвания в речевия акт, очакванията на говорещия към поведението на слушателя и т.н (по-подробно вж. Тишева, Хауге 2001). Във връзка с мястото в структурата на изречението може да се открие още една разлика между прагматичните частици и останалите езикови елементи, определяни като частици. Мястото на прагматичните частици зависи от комуникативно релевантни фактори на речевата ситуация, а на другите частици – от фактори, свързани с езиковата (изреченската) структура.

За анализа на динамичните процеси в системата на прагматичните частици много важен се оказва фактът, че те по принцип са нееднородни по произход. За българския език все още не е направено пълно описание на тази група откъм състав и произход, но и на този етап от изследването ѝ може да се твърди, че трудно могат да се обособят "първични" прагматични частици. За дефинирането на всеки отделен клас думи са важни не само общото лексикално значение и общите граматически категории; важни са и общите словообразователни модели. За прагматичните частици е трудно да се посочат специфични деривационни особености. По този критерий те не са нов клас думи, а функционално обособена група, включваща разнородни елементи, традиционно отнасяни към други части на речта – частици, съюзи, наречия, междуметия. По-

често прагматичните частици се свързват по произход с неизменяемите части на речта. Промениите в словоредата, интонацията, ударението са формалните средства за означаването на новата функция на думата от посочените класове (Вегенер 1998).

В български типичен пример за това са прагматичните частици *ама* и *ами*, които очевидно са преминали в тази група след разширяване и преосмисляне на употребите на съществителните противопоставителни съюзи *ама* и *ами* (вж. по-подробно Тишева, Хауге 2001). Този процес е довел и до преминаване на повелителните форми на глаголите *вижда*, *слушам*, *чакам*, употребени в началото на различни типове изказвания, в групата на прагматичните маркери (вж. Пенчев 1966: 26; Тишева 1994).

По произход прагматичните частици най-често са свързани с елементи от класа на неизменяемите части на речта. Интересно е, че не се наблюдават "активни преходи" на елементи от групата на междуметията в класа на прагматичните частици, може би защото по дефиниция междуметията трябва да се причислят към групата на прагматичните частици, но да оформят отделна подгрупа в нея: "Междуметията е неизменяема дума... В изречението се употребяват като странична дума... За разлика от думите, отнасящи се към други лексикално-граматически класове (части на речта), междуметията не притежават називно (номинативно) значение. Те са своеобразни думи, които в зависимост от интонацията (а в някои случаи и в зависимост от мимиките, жестовите и обстановката на разговора) се осъзнават от колектива като изразители на определени емоции или емоционално-волево съдържание." (Грамматика 1983: 467) Междуметията изпълняват същата функция в дискурса като прагматичните маркери. Ето защо в изследванията на прагматичните (дискурсните) частици се е наложило мнението, че междуметията са "подклас дискурсни частици" (Фишер 1998: 111).

Близи до междуметията са емоционалните частици. Тези думи изразяват емоционална и афектна реакция на даден изказ или ситуация; повечето от тях са неизменяеми, нямат свое собствено ударение, по природа са автономни и независими (вж. Врина 1999: 28-29, както и прегледът ѝ на мненията за частиците в българските граматики). Частиците с такава функция най-често са в началото на изречението (вж. Грамматика 1998: 654). Те обаче са изразители само на неинтелектуално, спонтанно отношение, докато употребата на прагматичните частици е свързана със съзнателното желание на говорещия да реализира комуникативни цели чрез използване на езикови средства от всички равнища: морфологично, лексикално, синтактично, фонетично. В някои случаи прагматичните частици са единственото средство за изразяване на отношение към предходната информация, към дискурса или към слушателя.

Произходът на прагматичните частици може да се проследи и във връзка с позицията домашна : чужда лексика. Много от прагматичните частици в български са заемки от турски (вж. Тишева, Хауге 2002), но те са маркирани и то остарели или диалектни, не са част от активния речников фонд на преобладаващата част от носителите на съвременния български език.

След този най-общ теоретичен преглед на особеностите на прагматичните частици – тяхната функция, словоред, произход, може да се направи обобщение

нието, че прагматичните частици са неизменяеми думи, нееднородни по произход, относително свободни словоредно, чиято основна функция е да отразяват отношението на говорещия към различни елементи на комуникативната ситуация или отношението между отделните изказвания в речевата ситуация. Прагматичните частици могат да се разглеждат като самостоятелна част (група думи) на равнището на речта, на дискурса. Те не са нов клас думи на равнището на морфологията, а функционално обособена група, включваща разнородни елементи, традиционно отнасяни към други части на речта – частици, съюзи, наречия, междуметия.

Детайлното дефиниране на понятието прагматична частица позволява да се зададе модел за съпоставка и сравнение. Чрез тези процедури може да се установи дали една дума системно се употребява като прагматичен маркер или прагматичната функция “се наслабва” над морфологичните значения и синтактичните функции и има факултативна реализация.

Потенциалните кандидати за класа на прагматичните частици трябва да се търсят на първо място сред неизменяемите части на речта. Посочените примери за българския език показват особената склонност на съюзите да поемат, наред с маркирането на съчинителна или подчинителна връзка, и функцията на изразители на прагматични отношения. Оказва се, че този процес се осъществява и при други групи служебни думи. Ще се опитам да илюстрирам идеята за динамика в системата на прагматичните частици в българския език именно с анализи на въпросителната частица *нали*, употребена в различни контексти.

По своята граматическа природа думата *нали* е частица, т.е. отговаря на всички формални условия, дефинирани за прагматичните частици като подклас в групата на частиците, но на равнището на дискурса. *Нали* се употребява в преки общи въпроси или в главни изречения, маркирани с очакването на говорещия да получи положителен отговор. По тази семантична импликация *нали* се различава от останалите въпросителни частици. Като показател на илюктивната сила тя най-често заема първата позиция в изречението:

- (1) *Нали* Мария вече се обади на Петър?
- (2) *Нали* ти ми каза, че Мария вече се обади на Петър?

Анализът на словоредните особености на *нали* показва, че в сравнение с *ли*, *дали*, *има* тази частица има най-разнообразни реализации. Пред *нали* могат да бъдат преместени други думи от изречението; единственото ограничение е за глагола¹:

- (3) Мария *нали* вече се обади на Петър?
- (4) Вчера Мария *нали* се обади на Петър?
- (5) На Петър вчера *нали* Мария му се обади?
- (6) *обади се *нали* Мария на Петър

Нали е единствената въпросителна частица, която може да се употреби в края на изречението, отделена с пауза и специфична интонация от другите думи в него..

- (7) Вчера Мария вече се обади на Петър, *нали*?

¹ Това ограничение отразява йерархията в структурата на изречението. Вж. по-подробно Ричардс 1995, а за българския език Пенчев 1998; Крънова, Карастанева 2000; Гишева 2000.

В такива примери въпросителната частица може да се разглежда и като маркер на импликациите на говорещия за поведението на слушателя. Те са свързани не само с очаквания положителен отговор, но и с желанието за продължаване на комуникацията. Позитивните нагласи на говорещия за сътрудничество в речевото общуване отвеждат към максимите на разговора, т.е. към прагматичните особености на общуването. В такива изречения може да се говори за съчетаване на чисто граматическата функция – означаване на илюктивната сила на изказването, с прагматичната – очакването на говорещия за поведението на слушателя.

Подобни примери с финално *нали* показват, че въпросителната частица може да се разглежда като потенциален кандидат за групата на частиците, които показват прагматичните отношения между участниците в общуването или между отделните изказвания. Този преход във функциите има и “по-краен” вариант в примери, в които изказванията с *нали* губят въпросителния си статус². Подобна възможност е отбелязана от Р. Ницолова при анализите на общите въпроси в българския език. Тя представя условията за промяна в граматическия статут на *нали* по следния начин: “Има случаи обаче, когато говорещият е убеден, че изказването от него съждение е истинно и според слушателя, тъй като става дума за съобщение за известен и на двамата факт. Тогава изречението с *нали* губят въпросителния си характер, доближават се по функция до съобщителните изказвания, от които се отличават само по това, че говорещият през *нали* посочва, че не съобщава нищо ново, непознато на слушателя” (Ницолова 1984: 118). Такава употреба на *нали* наблюдаваме в пример (8):

(8) М [//додето избие: направо лут ставаш/ нали// но като се получи връх-ето може и да го спукаш/]

А [//а_ съм си пукала/]

М [//дет се вика:/]

А [//ами ас един ден/ леле: как (мммммм)(бърчи цялото си лице, за

изрази болката, която е испитала) отивам на испит// и нали ставам във три/ найка ми ме вика/ фсичко ми е схванато/ не могъ да мръдна/ н'акво ачко

уболие// при което/ама страшно//а фсичко ми се е схванало/] (Ал. 2-9)

Първото *нали* може да се разглежда по модела за “финално *нали*”, активизиращо съпричастността на слушателя към темата, сътрудничеството му за дължаване на диалога. Второто *нали* показва наличието на общи фонови

отношения между двамата участници в комуникацията. Употребата на въпросителната частица в невъпросителна функция цели да активизира именно тази обща информация на слушателя за света. Интересно е, че в такива примери *нали* е в началото на изречението – обичайното място както за въпросителни

маркери, така и за елементите с прагматична функция. Така *нали* може да се определи като маркер, че се съобщава – или по-точно припомним, нещо познато от прагматичния опит на участниците в конкретния речев акт. По този начин може да се интерпретира употребата на *нали* и в пример (9)

(9) А. // е то: сеа нали имаме топломери вече/ н'амът много сметкъ да ми/ като е топло пък съвсем//

² Такава употреба на *нали* е отбелязана в примери от запис на П. Терзиева, верифицирани от Ст. Горанова, както и в примера на Кр. Алексова.

Б. // абе: какви тоиломери/ обштежитийатъ йавно нагт пари/ ... не си плаштът / и те го спирът така//

Тази употреба на *нали* се доближава много до едно от значенията на прагматичната частица *ами*, с която говорещият съобщава нещо, което според него вече е познато на слушащия от общите им фоновы знания или от знанията му за света:

(10) М [//а зашто не го нар'аза ти//]

Х [//е ми не ми го дадохте да го нарежъ//] (Ал. 4-1)

В други случаи *нали* може да сигнализира, че следва информация, позната за участниците в общуването от предходния контекст, а не от техните базовы знания за света. Такава употреба наблюдаваме в пример (11):

(11) Р: //(жжжжжжж) (през цялото време посочва чертежа) нъчи / товъ е бес мѣбели / **нали** / бес определѣние за кое каквѣ е/ и: чѣсто и прѣсто: въф моментъ / тѣйа бан'а / **нали** / е насѣм извъфката/ дорѣ тва не е нѣжно да се прѣви // така или йначе товъ м'ѣсто не се оползутвор'ѣва после // прѣсто и'се изпрѣви стенѣта //

Репликите, които са след *нали*, имат стойност на уточнения, разширяват или представят от друг аспект казаното в предходния контекст. В примерите от (12) и (13) е илюстрирана именно такава стратегия на уточняване:

(12) Р: //холъ / така нарѣчениййъ / (жжжжжжж)(отново сочи чертежа) тѣка ймаме кулѣна / койѣто / тѣйа кулѣна койѣто..... (ФС) / т'а **нали** там със конструкторъ тр'ѣбва да измѣсл'ѣт със каквѣ метална кулѣна да се замѣсти//

(13) П: //кво ти е подрѣдѣно б'урѣто//

Р: //нъчи тѣзи архитѣкткагъ: ми дѣде тѣзи вариант / като:**нали**.....нѣйно предложѣние / а то е...(ФС).../ (жжжжжжж) (посочва столче до бюрото) абе ако йскаш земй напраѣ стѣлчето тѣка / или да се обѣриа натѣм/ ма така ми е неудобно//

Р: //.....ами не знам....//

В примери (8) – (13) *нали* може да се разглежда като сигнал за определен тип интерпретация на изказването, за активизиране на общия фонд от знания на говорещия и слушащия, на техните фоновы знания като ключ за разбирането на репликата. *Нали* в такъв контекст трябва да се разглежда като прагматичен, а не като синтактичен маркер. Защото една от основните функции на прагматичните маркери е да означават, освен отношението между участниците в общуването, и инструкциите на говорещия към слушащия за неговото поведение. В случая *нали* съдържа инструкции за интерпретацията на съдържанието и информативността на изказването. Релевантността на репликата трябва да се търси в знанията на говорещите за света, в общите прагматичны пресупозиции. Употребата на *нали* в такива контексти привлича вниманието на слушащия върху процедурите за интерпретиране на съдържанието на изказването, базиращи се на общите фоновы знания, а не върху непълноти в знанията на говорещия с очакване за отговор, както е нормално при общите въпроси с *нали*.

Наблюденията върху материал от българската разговорна реч показват динамичното състояние на системата на прагматичните частици. Въпросителната частица *нали* се проявява не са само като граматически показател на граматически категории (илокуционна сила на изказването), а и като граматически

показатели на прагматичны отношения, свързаны със знанията на говорещия и слушащия, с комуникативните цели на говорещия, с подбора и актуализиране на определени части от пропозицията и т.н.

Библиография

- лейкмор 1987: D. Blakemore. *Semantic Constraints on Relevance*. Oxford.
- егенер 1998: Wegener, H. *Zur Grammatikalisierung von Modalpartikeln. – Zwischen Grammatik und Lexik*. Tübingen: Niemeyer (LA).
- рина 1999: М. Рина. *Експресивните частици в българския език*. В. Търново.
- СБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 2. Морфология. София.
- раматика 1998: Т. Бояджиев, И. Куларов, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София.
- охърти 1987: E. Doherty. *Epistemic Meaning*. Berlin.
- рълова, Карастанева 2000: I. Krapova and Ts. Karastaneva. *Complementizer positions in Bulgarian. Bългаристиката в зората на XXI век – Българо-американската перспектива за научни изследвания*. София.
- рълова 2001: I. Krapova. *On the Left Periphery of the Bulgarian Sentence* (manuscript).
- ьониг 1991: E. König. *The Meaning of Focus Particles*. Routledge. London and New York.
- амбрехт 1994: K. Lambrecht. *Information Structure and Sentence Form*. Cambridge University Press.
- ицолова 1984: Р. Ницолова. *Прагматичен аспект на изречението в съвременния български език*. София.
- енчев 1966: Йордан Пенчев. *Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език*. София.
- енчев 1998: Й. Пенчев. *Съвременен български език. Синтаксис*. Пловдив.
- ици 1997: L. Rizzi. *The fine structure of the left periphery*. – In: L. Haegeman, ed. *Elements of Grammar*. Kluwer Academic Publishers.
- ишева 1994: Й. Тишева. *Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. – Проблеми на българската разговорна реч*, т. 2. В. Търново.
- ишева 2000: Й. Тишева. *Модел за интерпретация на сложното изречение в българския език*. София.
- ишева, Хауге 2001: Й. Тишева, Х. Хауге. *Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. – Проблеми на българската разговорна реч*. Велико Търново, т. 5.
- ишева, Хауге 2002: *Земане на прагматичны частици. Билингвизъм и диглосия. – Проблеми на социаллингвистиката*, т. 7. София.
- исер 1998: K. Fisher. *Validating semantic analyses of discourse particles*. – *Journal of Pragmatics* 30, 1.
- изър 1999: B. Fraser. *What are discourse markers?* – *Journal of Pragmatics* 31.
- исе 1990: Jacobs, J. *Abtonungsmittel als Illokutionsmodifikatoren*. – In: W. Abraham (ed.) *Discourse Particles*. Amsterdam.